

"ละครเรื่อง "วังดี" ไม่เคยแสดงบนเวทีได้
แม้แต่ครั้งเดียว จัดซ้อมเตรียมการแสดงถึงสอง
ครั้งแต่ก็ไม่มีโอกาสแสดง แม้เพียงจะนำบทเพลงไป
จัดรายการวิทยุก็ยังไม่ได้ "

วังดี : บทละครอาถรรพณ์ที่ไม่อาจจัดแสดงได้

นิดา มีสุข *

บทละคร เป็นวรรณกรรมที่เขียนขึ้นมาเพื่อใช้ในการแสดงละคร บทละครจะกำหนดบทบาทของตัวละคร อาทิ ปกิริยา การเข้าออกฉาก กำหนดฉากและอุปกรณ์ประกอบฉาก กำหนด แสง สี เสียง รวมทั้งเพลงที่ใช้ในการแสดงด้วย ดังนั้นการเขียนบทละครจึงมีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อใช้ในการจัดแสดงละคร

บทละครสังคีตเรื่องวังดี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความสมบูรณ์ในความเป็นบทเพื่อการจัดแสดงละครครบทุกประการ หลังจากที่ทรงพระราชนิพนธ์แล้วได้มีการซ้อมเพื่อจัดแสดงหลายครั้ง แต่เป็นเรื่องแปลกยิ่งเพราะไม่ว่าจะเป็นการซ้อมครั้งใด ละครเรื่องนี้ก็คงแสดงได้เฉพาะการซ้อมเท่านั้น ไม่เคยได้จัดแสดงบนเวทีเลยแม้แต่ครั้งเดียว ไม่ว่าในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระชนม์ชีพหรือแม้ในปัจจุบัน

กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ได้กล่าวถึงอุปสรรคในการแสดงละครเรื่องวังดี ดังนี้

ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญการละครและดนตรีเคยเล่าในห้องประชุม ณ กระทรวงศึกษาธิการ ว่า เรื่องวังดี นี้มีอาถรรพณ์คือหลังจากทรงพระราชนิพนธ์ และทรงฝึกซ้อมจะนำออกแสดงก็มิได้มีโอกาสดำเนินการแสดงแม้แต่ครั้งเดียว แม้บทร้องในเรื่อง วังดี ก็เช่นกัน ตั้งแต่ทรงพระราชนิพนธ์จนถึงบัดนี้ ไม่เคยได้มีโอกาสนำออกเผยแพร่หรือแม้ออกอากาศสู่ประชาชนได้เลยสักครั้ง ครั้งหนึ่งมีการเตรียมฝึกซ้อมเพื่อนำไปขับร้องถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วังสุโขทัย ก็มีเหตุจำเป็นที่ต้องรับสั่งให้งด ต่อมาบรรจุเข้ารายการออกอากาศทางสถานีวิทยุ ก็มีเหตุขัดข้องต้องงดอีกเช่นกัน'

* อาจารย์ภาควิชาภาษาไทยและภาคตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

' มูลนิธิหม่อมกุฎราชวิทยาลัย, *บทละครสังคีตเรื่องมิกาโดกับเรื่องวังดีและปณิณกะประวัติของอุปรากรเรื่องมิกาโด* ของนางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ. 2509. หน้า 166.

การที่ละครเรื่องนี้ไม่ได้จัดแสดง ไม่ได้หมายความว่า เป็นบทละครที่บกพร่อง หรือไม่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ละครเรื่องวังดีเป็นบทละครที่มีความเป็นละคร สังคឹตที่น่าสนใจ คือเป็นละครตลก ล้อเลียนสังคม ขนาดสั้นเพียง 2 ชุดเท่านั้น นอกจากนั้นยังเป็นวรรณกรรมที่มีความงดงามทั้งด้านการใช้ถ้อยคำภาษาที่คมคาย เพียบพร้อมด้วยอารมณ์ขัน เหมาะสมกับบทบาทฐานะของตัวละคร การเลือกสรรเพลงสอดรับกับอารมณ์ของตัวละครเป็นเรื่อง มีการดำเนินเรื่องที่กระชับแผ่งแรงคิดเตือนใจ และแนวคิดเหล่านั้นยังคงทันสมัยมาจนทุกวันนี้ แต่เนื่องจากไม่เคยได้จัดแสดง บทละครเรื่องนี้จึงรู้จักกันในวงแคบ

ที่มาของเรื่องวังดี คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดัดแปลงอุปรากรเรื่องมิกาโด ของ เซอร์กิลเบิร์ต มาเป็นบทละครภาษาไทย ชื่อเดียวกัน ต่อมาพระองค์ได้ดัดแปลงอีกครั้งเป็นเรื่องวังดี ด้วยเหตุผลตามหมายเหตุต้นบทละครเรื่องวังดี ว่า

หมายเหตุ เรื่องนี้ตามเดิมเขาเป็นญี่ปุ่น แต่การที่จะหาเครื่องแต่งตัวญี่ปุ่นนั้น ลำบากและเห็นว่าถึงจะย้ายไปไว้เมืองใดก็คงไม่เสียเรื่อง จึงได้คิดย้ายไปไว้ประเทศ "ตงฮัวไต้เซียงก๊ก" ซึ่งจะหาเครื่องแต่งตัวขึ้นได้สะดวกกว่า เพราะทำได้ตามใจ ใครจะติว่าผิดก็แก้ตัวได้ว่าประเทศตงไม่ได้มีอยู่ในแผนที่สามัญของโลกเพราะฉะนั้นเครื่องแต่งตัวของชนชาติตงจะไม่มีใครได้ไปเคยเห็น อนึ่ง คำร้องในเรื่องนี้ที่แต่งขึ้นเลียนของเดิมเขาก็มีบ้าง แต่โดยมากต้องแต่งขึ้นใหม่ ให้เหมาะกับที่ไทยเราจะร้องถุกที่จะเข้ากับเพลงไทยเราได้¹

การดัดแปลงบทละคร ทรงทำโดยเปลี่ยนสถานที่จากญี่ปุ่นเป็นเมืองตงฮัวไต้เซียงก๊ก เปลี่ยนชื่อตัวละครให้ขบขันเป็นชื่ออาหารจีน เช่น ตะเลาเปา แอ้กึ่ง เต้าฮวย เป็นต้น ปรับปรุงบทละครให้สมจริงยิ่งขึ้น เช่น เพิ่มบทสนทนาของคู่สนทนาแทรกบทที่ตัวละครต้องพูดยาว ๆ อยู่คนเดียว ตัดเหตุการณ์ที่เยิ่นเย้อบางตอนออก และปรับเปลี่ยนการบรรจุเพลงร้อง

เนื้อเรื่อง เป็นเรื่องเบาสมองกล่าวถึงปาซ่องโก้วตี่ได้ออกกฎหมายใหม่ ห้ามผู้ชายเกี้ยวผู้หญิง ถ้าใครขึ้นทำจะต้องถูกประหารชีวิต กฎหมายข้อนี้มีผู้ทำผิดกันมาก พลเมืองจึงตกลงกันเลือกแอ้กึ่ง ช่างตัดเสื้อ ซึ่งทำผิดกฎหมายก่อนผู้อื่นเป็นเจ้าคุณเพชรฆาต หลังจากนั้นเจ้าคุณเพชรฆาตได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองด้วย ดังนั้นในเมืองนี้จึงยังไม่มีใครได้รับโทษตามกฎหมายข้อนี้เลย

¹ มูลนิธิหมามกุฎราชวิทยาลัย, *บทละครสังคឹตเรื่องมิกาโดกับเรื่องวังดีและปณิณกะประวัติของอุปรากรเรื่องมิกาโด ของนางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ*, 2509, หน้า 78.

ต่อมาเจ้าคุณเพชรฆาตแสร้งได้รับสาส์นจากปาช่องโก้วังตีเตือนให้ปฏิบัติหน้าที่โดยเร็ว มิฉะนั้นจะถอดยศและลดฐานะของเมืองเป็นหมู่บ้าน เจ้าคุณเพชรฆาตรู้สึกกลัวใจมากเพราะถ้าจะต้องประหารใครแล้ว คนนั้นน่าจะเป็นตนเองก่อนด้วยทำผิดกฎหมายก่อนผู้อื่น บังเอิญรัชทายาทซึ่งปลอมตัวเป็นนักดนตรี ชื่อเกี่ยมซิ่งตี เดินทางหลบสาวแก่ ชื่อ เล่าอะม้วย มาหายัมยัม บุตรเลี้ยงของเจ้าคุณเพชรฆาต และทราบว่าเขาคุณแสร้งตั้งใจจะแต่งงานกับยัมยัมแต่กำลังมีปัญหาเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ จึงบอกว่ายินดีให้ประหารชีวิตในอีก 1 เดือนข้างหน้า ถ้ายอมยกยัมยัมให้ เจ้าคุณจำใจตกลง และอนุญาตให้แต่งงานกัน

ปาช่องโก้วังตีเสด็จฯ มาที่เมืองนี้โดยกระตือรือร้น เจ้าคุณเพชรฆาตตกใจด้วยมิได้ประหารชีวิตใครเลย ในที่สุดก็คิดอุบายให้เจ้าคุณตะเลาเปา ขุนนางหลายตำแหน่งลงนามในเอกสารว่าได้มีการประหารชีวิตเกี่ยมซิ่งตีเรียบร้อยแล้ว

พระราชเสด็จมาพร้อมเล่าอะม้วย เมื่อทราบว่าคนที่เจ้าคุณเพชรฆาตแจ้งว่าประหารชีวิตไปแล้วคือรัชทายาทก็สั่งลงโทษ แต่ขณะนี้ขอพักเสวยพระกระยาหารก่อน เจ้าคุณเพชรฆาตหาทางแก้ไข โดยขอให้เกี่ยมซิ่งตีปรากฏพระองค์ เกี่ยมซิ่งตียินยอมโดยมีข้อแม้ว่าต้องยกยัมยัมให้และเจ้าคุณต้องไปขอเล่าอะม้วยแต่งงาน เจ้าคุณจำเป็นต้องยินยอม

เจ้าคุณเพชรฆาตเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลว่ารัชทายาทยังมีพระชนม์ชีพอยู่ เกี่ยมซิ่งตีปรากฏพระองค์พร้อมทั้งแจ้งว่าได้ทำพิธีแต่งงานกับยัมยัมแล้ว ปาช่องโก้วังตีพระราชทานอภัยโทษให้ เรื่องจึงจบลงด้วยดี

ลักษณะที่น่าสนใจที่สุดในเรื่องวังตีน่าจะเป็นเรื่องความคิดสร้างสรรค์ในการเขียนบทเพราะมีทั้งความสนุกสนานแฝงแฉคิด ทั้งล้อเลียน ทั้งเหน็บแนม ซึ่งทรงใช้หลายวิธีคือ นำคำมาใช้ให้เกิดความขบขัน กล่าวเป็นจริงเป็นจังในเรื่องที่ไม่เป็นปกติหรือไม่น่าเป็นไปได้ ล้อเลียนบุคคลและเหตุการณ์ในสังคม และเหน็บแนมบุคคลบางกลุ่ม ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

นำคำมาใช้ให้เกิดความขบขัน

ตั้งชื่อตัวละครเลียนเสียงชื่ออาหารจีน เมื่อได้ยินชื่อทำให้เกิดอารมณ์ขันดังตัวอย่าง แสร้ง ตะเลาเปา จับกิม เต้าฮวย เป็นต้น เช่น ทรงใช้ชื่อปาช่องโก้วังตี มีเสียงใกล้เคียงกับขนมชนิดหนึ่งของจีนที่ชื่อปาช่องโก้วังตี เป็นชื่อของพระราชินี เช่น ความในบทละครตอนหนึ่งว่า

บทละครเรื่องวังสี่สร้างอารมณ์ขันด้วยสิ่งที่มีดเพี้ยนไปจากปกติหลายอย่าง เช่น กฎหมายที่ออกใหม่ของเมืองนี้กำหนดโทษที่ขัดแย้งกับความรู้สึก เช่น ชายที่ยักคิ้วให้ผู้หญิง โทษถึงประหารชีวิต ส่วนโทษอื่น ๆ มีบทลงโทษในลักษณะประหลาดตัวอย่าง

แม้ผู้ใดปดมากปากพลอดพล่อย	ให้ปดจ้อยทุกคำอย่าซ้ำได้
ให้ปดทุกเวลารাত্রีไซ้	แม้พูดจริงเมื่อไรตบให้บอม
ส่วนอ้ายคนปากบอนนั้นสอนยาก	เลี้ยงลำบากน่าเบื่อเหลือทนอม
ให้เขาหาฝามะพร้าวห้าวไว้พร้อม	สิบชะลอมให้กินสิ้นเร็ววัน

(หน้า 139)

ความบทรแรกกล่าวถึงคนพูดปด กฎหมายบังคับให้พูดปดไปทั้งวันทั้งคืนห้ามพูดจริง ถ้าพูดจริงเมื่อใดจะถูกลงโทษ ส่วนบทหลังแฝงความเชื่อว่าใครที่กินฝามะพร้าวจะเป็นคนปากบอน จึงบังคับให้กินฝามะพร้าว (ปกติมักเป็นมะพร้าวอ่อนไม่ใช่มะพร้าวห้าวซึ่งเปลือกเหนียว เมื่อเจียนเปลือกส่วนหัวออกแล้วจะใช้มีดปาดเพื่อรับประทานน้ำและเนื้อมะพร้าวข้างใน ส่วนที่ปาดออกเรียกฝามะพร้าว)

ล้อเลียนเหตุการณ์และบุคคลในสังคม

การล้อเลียนเหตุการณ์หรือบุคคลในสังคมมีตอนที่เด่น ๆ อยู่หลายตอนดังนี้

ล้อเรื่องความนิยมในการกล่าวสุนทรพจน์ เช่น เมื่อ แอ้งถึงพบประชาชนก็กล่าวสุนทรพจน์ แต่ถูกตะเลาเป่ากล่าวขัดจังหวะ ความว่า

ตะเลาเปา ช่างเถอะครับ ช่างเถอะ! คุณกำลังจะสปีชสแปชอะไรอยู่ก็ว่าไปเสียให้จบก่อนเถอะครับ แต่ขออย่างเดียวแหละ ลงปลายอย่าชวนให้เขาตีมีเหล้าอย่างธรรมเนียมฝรั่งนะ ผมไม่ได้เตรียมไว้ดอก

(หน้า 91-92)

ปาช่องโก้วังสี่กล่าวสุนทรพจน์กับประชาชนแต่ถูกเหล่าอะม้ายพูดสอดแทรกจนกริ้ว ความว่า

วังสี่ (พูดกับเหล่าอะ) นี่แน่แม่คุณ ฉันนะเป็นผู้ดกลั่นได้พอใช้ดอก แต่ว่าหล่อนนะฉันเกือบจะทนไม่ได้แล้วนะ หล่อนคอยแต่จะสอดรำไป หล่อนไม่รู้หรือว่าเวลานี้ฉันควรจะตบพูดสปีชให้ยืดยาว หล่อนก็คอยสอดเข้ามารำไป ถ้าหล่อนขึ้นพูดสอดอีกละก็ ฉันเห็นจะต้องให้เขาเอาขลุ่ยใส่ปากหล่อนเสียละ

(หน้า 137-138)

ล่อเรื่องผู้หญิงซึ่งมักแอบชมตัวเอง ในบทละครให้ยัมยัมกล่าวชมความงามของตัวเองออกม้างความว่า

- ยัมยัม (ส่องกระจก) ที่จริงตัวฉันนี้ก็สรวยพอใช้นะ
 จัมกัม พี่ยัมยัมก็ อะไรมานั่งชมโฉมตัวเอง มันเป็นหน้าที่ของผู้ชายที่
 เขาจะชมเราต่างหาก
 ยัมยัม โอ้ ก็หรือฉันไม่สรวยจริงละ
 จัมกัม สรวยจริงนะซิ ใครเถียงละ แต่ธรรมดาผู้หญิงสาวเขาว่าควรจะ
 ถ่อมตัว ควรจะต้องทำอาย ๆ ไว้มั้งเขาจึงจะนับถือกันว่างาม
 แท้

(หน้า 123)

ล่อผู้หญิงที่ต้องการสิทธิเท่าเทียมชาย

- เกี่ยมซิงติ ยังงั้นซิ นี่หล่อนไม่ได้อ่านหนังสือกุกบุตรหรือ
 ยัมยัม ครูเขาห้ามไม่ให้อ่าน
 เกี่ยมซิงติ อ้าว เพราะยังงั้นหล่อนถึงได้มีความรู้แต่เปนภูมิเก่า หนังสือ
 พิมพ์กุกบุตรนี่นะ สำหรับสั่งสอนให้ผู้หญิงหายเป็นผู้หญิง
 ยัมยัม ก็อิฉันยังสมควรเป็นผู้หญิงอยู่นี้คะ
 เกี่ยมซิงติ ไม่ใช่ว่าอ่านหนังสือนั้นแล้วจะแปลงเพศทีเดียวดอกนะ เปน
 แต่แปลงความคิดและความประพฤติให้เป็นอย่างเช่นผู้ชาย
 เท่านั้น แต่ข้อสำคัญที่สุดคือผู้หญิงควรจะต้องเลือกผัวตาม
 พอใจของตน

(หน้า 99-100)

ล่อเลียนความถือตัวในเรื่องชาติตระกูล เจ้าคุณตะเลาเปาถือว่ามีชาติ
 ตระกูลสูงเป็นตระกูลเก่าแก่ บทละครกล่าวถึงความเก่าแก่ว่านับเนื่องขึ้นไปได้จนถึงต้น
 วงศ์ซึ่งเกิดก่อนโลกถึง 20 ชั่วคน ครั้นซักว่าแล้วต้นตระกูลเป็นใคร ก็ได้คำตอบว่า เป็น
 แมงกะพรุน ดังความว่า

- ตะเลาเปา ...ฉันนะเป็นผู้ตีแปดแสร้งนักเที่ยวนะ คนโดยมากถ้านับชั่ว
 โครตรของตัวขึ้นไปได้เพียงถึงเล่าปีหรือกวนอูเท่านั้นก็พอใจแล้ว
 ฉันนะนับวงศ์เนื่องติดต่อกันไปได้ไกลพิลึก ในตำนานวงศ์
 ของฉันนะมีจดชื่อกันต่อ ๆ ลงมาถึงยี่สิบชั่วคนแล้ว จึงได้มี
 หมายเหตุไว้ว่าโลกนี้ได้บังเกิดขึ้น เพราะฉันนะวงศ์ของฉันเกิด

ก่อนโลกนี้ถึงยี่สิบชั่วคนเทียวนะ ตั้งแต่นั้นมาก็นับเนื่องกันมา
ไม่มีขาดตอนเลยเทียว

เกี่ยมซิงติ ก็ท่านต้นวงศ์ของได้เท่านั้นชื่อไร ขอรับ

ตะเลาเปา แกจะชื่ออะไรก็ไม่รู้ ฉันรู้แต่ว่าแกเป็นแมลงกระพุน

(หน้า 86)

เห็บแนมบุคคลบางกลุ่ม

เห็บแนมเรื่องการที่บุคคลรับตำแหน่งต่าง ๆ หลายหน้าที่อันจะทำให้เกิด
ความยุ่งเหยิงและอาจเกิดการทุจริตขึ้นได้ง่าย ดังความกล่าวถึงเจ้าคุณตะเลาเปาว่า
เป็นขุนนางหลายตำแหน่งความว่า

ตะเลาเปา ที่จริงเวลานี้ฉันทำงานมากนะ เจ้าหน้าที่พากันลาออกเสีย
หมดหาตัวคนแทนไม่ได้ ฉันต้องทำการแทนอยู่โดยมาก
เพราะฉะนั้นนอกจากตำแหน่งปลัดเมือง ฉันว่าที่ตุลาการใหญ่
ตุลาการรอง เลขาธิการ เจ้าพนักงานคลัง เจ้าพนักงาน
ผู้บังคับการกองตระเวน นายอำเภอ ผู้คุม

เกี่ยมซิงติ แนม ถ้าอย่างนั้นได้เท่าก็มีราชการมากชิขอรับ

ตะเลาเปา มากชิ แต่ไม่เป็นไร ฉันไม่ทุกข์เลย แกคงจะไม่เข้าใจละชิว่า
ธรรมเนียมตงนะถ้าใครเป็นข้าราชการแล้วไม่รวยก็ต้องแปลว่า
คนโง่เท่านั้นเอง

(หน้า 88)

ข้อความนี้ยังเห็บแนมคนที่ถือตัวว่าเป็นผู้มีชาติตระกูลสูง แต่เมื่อต้องการผล
ประโยชน์ก็ต้องยอมมาเป็นลูกน้องคนที่ตนดูถูกซ้ำยังโลก รับสินบนโดยไม่คำนึงถึง
เกียรติอีกด้วย ดังเช่นขณะที่ขุนนางคนอื่นไม่ต้องการเป็นลูกน้องคนชั้นต่ำได้ลาออกไป
แต่ตะเลาเปาซึ่งถือตัวว่าเป็นผู้ดีเยื่อหยิ่ง หัวสูงกลับรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ที่
ข้าราชการเก่าได้ลาออกไป

บทละครเรื่องนี้มีความสนุกสนานและสะท้อนภาพสังคมได้อย่างดียิ่ง มีการนำ
เผยแพร่สู่สาธารณชนในรูปสิ่งตีพิมพ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกหลายครั้งแต่ไม่เคยได้นำไปแสดง
เป็นละครให้สมดังจุดหมายของวรรณกรรม ดังความที่ ม.ล.ปิ่น มาลากุล กล่าวว่า

เรื่องวังนี้พิมพ์เป็นเล่มหลายครั้งแล้ว แต่ยังไม่มีการแสดง.

ซ่อมเมื่อ ร.ศ.129 แล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงสวรรคต.

ซ้อมเมื่อ 21 กุมภาพันธ์ ร.ศ.130 อีกครั้ง แต่เกิดกบฏ ร.ศ.130
กล่าวกันว่าจัดรายการวิทยุกระจายเสียงในสมัยหลังก็มีอุปสรรค.¹

เหตุบังเอิญที่เกิดขึ้นดังกล่าวมา ทำให้ละครเรื่อง วังดี ไม่เคยแสดงบนเวทีได้
แม้แต่ครั้งเดียว ทั้ง ๆ ที่เป็นพระราชนิพนธ์ และได้เตรียมการจนถึงขนาดจัดซ้อมแล้ว
ก็ยังไม่ได้แสดงอีก ทรงจัดซ้อมเตรียมการแสดงถึงสองครั้งแต่ก็ไม่มีโอกาสแสดงเลย
แม้เพียงจะนำบทเพลงไปจัดรายการวิทยุ ก็ยังจัดไม่ได้ บทละครเรื่องนี้จึงเหมือนมี
อาถรรพณ์ คือเป็นบทละครที่มีเนื้อเรื่องดีมีผู้แสดงและองค์ประกอบอื่น ๆ พร้อมทั้งจะ
แสดง แต่ก็สามารถเผยแพร่ได้เฉพาะในรูปของวรรณกรรมเท่านั้น บทละครเรื่องนี้จึง
น่าจะเรียกได้ว่า

วังดี : บทละครอาถรรพณ์ที่ไม่อาจจัดแสดงได้

หนังสืออ้างอิง

- ปิ่น มาลากุล, ม.ล. **งานละครของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. 2517.
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. **บทละครสังคีตเรื่องมิกาโดกับเรื่องวังดีและปณิกะ
ประวัติของอุปรากรเรื่องมิกาโด ของนางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ**. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2509.

¹ ม.ล.ปิ่น มาลากุล. **งานละครของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม**. 2517. หน้า 99.